

UDK 949.75 - Osijek "15/16"
(093=943.5)

Izvorni znanstveni rad

Prilježeno: 7. III. 1998.

Osijek u turskim izvorima

Nenad Moačanin

Filozofski fakultet, Zagreb, Republika Hrvatska

Nakon revizije ranije objavljenih i analize novih turskih izvora možemo ustanoviti osnovna obilježja razvitka grada u razdoblju od 1529. do 1687. godine. Osijek nije imao veće značenje kao političko-upravno središte, osim donekle u najranijoj fazi razvitka kao sjedište krajiškog bega. Mnogo veće bilo je njegovo značenje kao prometnog čvorišta i s tim povezana uloga veletrgovačkog središta u ekspanziji, najprije izgradnjom velikoga mosta preko Drave 1566., zatim podizanjem u podgrađu trgovačkog kompleksa kao (kasnije?) dijela vjerski motivirane zadužbine oko 1600. godine, tj. malo poslije te godine, te konačno proširenjem kompleksa na prostor preko zapadne granice podgrađa 1634. godine. Sitna trgovina i obrti nisu imali većeg značenja, osim u kasnijoj fazi zlatarski obrt. Osijek je također imao istaknutu vojnu ulogu, s vrlo snažnom posadom na početku i u drugoj polovici svoje povijesti pod osmanskom vlašću. Moguća je i pojava nekih elemenata vojne manufakture (topovi, barut). Znameniti osječki sajam održavan je dijelom unutar podgrađa, a dijelom izvan njega pod vedrim nebom i nije predstavljao posebnu građevinu izvan palisada koje su okruživale varoš. Ondje je istom 1634. dodatno podignut stanoviti broj dućana na otvorenom. Veliki je most značio mnogo za promet i trgovinu, no do kraja osmanske uprave za trgovinu je više značio vodeni put Dravom i Dunavom. U takvim je prilikama grad dosegao veličinu od oko tisuću ili malo više kuća (fiskalnih jedinica), a s dodatkom poslovne i vojničke komponente mogao je biti i nešto veći. Ispravljenim čitanjem "Putopisa" Evlije Čelebija dolazimo do posve realnih deset do dvanaest četvrti i islamskih bogomolja.

Prema do sada dostupnoj osmanskoj građi, o Osijeku, osječkoj nahiji i kadiluku govore četiri tzv. detaljna porezna popisa iz 16. stoljeća, dva poimenična glavarinska popisa iz 16. stoljeća i dva sumarna iz 17. stoljeća, stanoviti broj regesta carskih naredbi iz oba stoljeća, zatim određen broj pritužbi te nekoliko ispisa iz knjige sudskih protokola osječkog kadije, sačuvanih u *medžmui* ("zborniku") jednog osječkog imama iz konca tridesetih godina 17. stoljeća (o osječkome sajmu). Konačno tome pridolazi i nešto pojedinačnih dokumenata, uglavnom vezanih za rad pristaništa (skele). Od narativnih izvora bogatije informacije pruža jedino putopis Evlije Čelebija. Sve te izvore, dakako, treba kombinirati s vijestima neturske provenijencije, no donekle suvislu sliku možemo temeljiti samo na osmanskoj građi, kojoj kršćanski izvori moraju

biti dopuna, pa i korektiv, a ne obrnuto.¹ Ovdje ćemo se baviti samo gradom bez nahije i kadiluka.

U najstarijem razdoblju turske vlasti Osijek teško da je bio nešto više od sjedišta *krajiškog vojvode*, vjerojatno za područje Srijema, ali kao pograničnog teritorija pod upravom smederevskog sandžakbega. U najboljem ga slučaju možemo zamisliti sjedištem Kasim-bega, kao najranijeg upravitelja oblasti u funkciji krajiškog vojvode. Nakon odlaska gospodara Podunavlja Mehmed-bega Jahjapašića za Budim u prvoj polovici četrdesetih godina 16. st. nastaje Srijemski sandžak² kao redovita vojno-upravna jedinica, ali ne znamo gdje joj je tada sjedište, da li odmah u loku, da li još u Osijeku ili čak i "luta", što ne bi bila iznimka.³ Osijeku je od početka pripadala izvanredna strategijska i prometna uloga, dok gospodarski nije bio toliko važno središte, posebice u zanatstvu (trgovina je već zbog prijelaza preko Drave i riječnog prometa igrala veću ulogu i prije stavljanja u funkciju velikoga mosta i sajma.) Granice kadiluka činili su Drava, Dunav i Vuka te suhozemni potez od Vuke na Dravu pred Valpovom. Nahije su ispočetka bile Osijek, Erdut, Karaš, Čepin, Herman i Subotica. Posljednje dvije ne spominju se

¹ U monografiji Ive Mažurana "Srednjovjekovni i turski Osijek", Osijek, 1994., str. 103-225 detaljno su predloženi i analizirani neturski izvori, pa time ona postaje nezaobilaznom literaturom. Međutim, osmanski su izvori u tome djelu korišteni tek djelomično i k tomu izvan osmanističke perspektive, te je upravo stoga nužna njihova šira poraba i revalorizacija. Od turskih izvora korišteni su samo popisi iz 1546., 1565. (zapravo 1561.) i 1579. te putopis Evlije Čelebija. Zaključci su pisca logički dobro zasnovani i promišljeni, ali nerijetko upitni zbog nečeg drugog: autor se morao oslanjati na čitanje i tumačenje popisa od strane druge osobe (što ne navodi). Tu ima mjestimice većih pogrešaka. Najveću nevolju, međutim, stvara krajnje netočan prijevod Evljijina putopisa (Hazim Šabanović, Sarajevo, 1979.) o Osijeku, i to na više ključnih mjesta. Prijevod tako čini izvještaj putopisca višestruko zbrkanijim nego što on to uistinu jest. Ako već ne možemo tako lako doći do rukopisa (možda čak i autografa!), kudikamo je bolje koristiti tiskano arabičko izdanje iz 1890. godine, kojim se služio i Šabanović.

² Prvi spomen sandžaka pod tim imenom potječe iz 1552. godine (Arhiv muzeja Topkapi Saraja, KK 888, fol. 1641). Nema potvrde da se tijekom prethodnih godina svoga postojanja, maksimalno desetak, nazivao Osječkim. U izvoru iz 1548., koji bi navodno donosio takav naziv, spomenut je jedan stanovnik Osijeka, a ne "Osječkog" sandžaka. Barem tako stoji u prijevodu A. Velicsa (Lászlófalvi Velics Antal, Magyarország történelmi kincstári defterek, Budapest, 1890., II., str. 56).

³ Usp. N. Močanin, Osječki ili Požeški sandžak, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU 12., Zagreb, 1982. U tom radu dokazujem kako nema nijedne izravne i nedvosmislene potvrde za status sjedišta sandžaka. Budući da se u međuvremenu pojavilo i novih tvrdnji u prilog mogućnosti da je sandžak na području Srijema s dodatkom osječkoga kadiluka postojao i prije četrdesetih godina, te da je nazivan osječkim, držim da mi je nužno pojasniti i dopuniti svoje stajalište iz 1982. Tako se Géza Dávid nakon ispitivanja još nekih, u hrvatskoj historiografiji necitiranih izvora (Kászim vojvoda, *bég és pasa*, I. rész, Keletkutatás jesen 1995, Budapest, 1995., 56, bilj. 16 i drugdje) oprezno priklanja zaključku o postojanju Osječkoga sandžaka. Problem je zapravo u različitoj percepciji stvarnosti osmanskih izvora s jedne strane, te habsburških i ugarskih s druge strane. U osmanskim se izvorima sandžak pod tim imenom ne spominje zato što područjem upravlja vojvoda kao sandžakbegov opunomoćenik na terenu, u principu na isti način kako će kasnije unutar sandžaka vojvodstvima vladati vojvode ili subaše; razlika je više u kvantiteti (nekad veće, kasnije manje područje). Dakle: Srijem i osječki kadiluk u prvo su vrijeme dio Smederevskog sandžaka, i njihov je gospodar Mehmed-beg u Beogradu. Kasim-beg stoluje u Osijeku i upravlja Srijemom kao oblašću u ime svoga gospodara. No za kršćanske izvjestitelje - velmože, poslanike, vojnike, kroničare - ta je za osmanska shvaćanja ustroja uprave i hijerarhije u njoj važna distinkcija savršeno nezanimljiva. Njih zanima jedino tko faktično upravlja nekim područjem, kolikim i kakvim bojnim potencijalom raspolaže, gdje mu je sjedište i sl. Odatle oni u smislu praktičnoga interesa rabe pojam sandžak, ne trudeći se oko za te iste praktične svrhe malo važnih potankosti.

nakon 1561.⁴ Možda se u 17. stoljeću izdvojila erdutska nahija kao posebni kadiluk, ako je vjerovati jednom podatku iz 1667.⁵ Status kasabe Osijek je postigao negdje početkom šezdesetih godina, a kasnije je, u 17. stoljeću bio nazivan i počasnim imenom *medine* i *mabmiyye*.⁶ Kasabom je postao i Erdut, te Dalj, koji ga je koncem stoljeća prestigao. Varoši - trgovišta - ispočetka su bila sva središta nahija te Borovo, koje je nalazeći se s lijeve strane Vuke, pripadalo osječkom kadiluku. Ubrzo Borovo, Karaš, Herman i Subotica postaju sela, a Čepin je varoški status zadržao i u 17. stoljeću (sve se te promjene mogu ustanoviti pregledom srijemskih i požeških poreznih popisa koje ovdje spominjem).

Počeci

Turski je putopisac ranih šezdesetih godina 17. stoljeća doživio Osijek kao tri utvrde, pri čemu na neki način uvijek veća okružuje manju: "Ponajprije Ič Kale, (zatim) Orta Hisar i izvan (nje-ga) Varoš Hisar također su vrlo jaki, tvrđi i čvrsti" (nazovimo ih citadela, srednja tvrđa i va-roš). Takva je podjela vjerojatno preostala iz srednjega vijeka; jedino podgrađe vjerojatno tada nije bilo utvrđeno.

Nije lako odgovoriti na pitanje o veličini naselja do prvih sigurnih podataka iz sredine pedesetih godina 16. stoljeća (popis iz 1552.-56.).⁷ Za četrdesete godine podatke pruža opći porezni popis iz 1546., a za još ranije doba upućeni smo na sporadične podatke u raznim izvorima. Reklo bi se da je od samoga početka osmanskim vlastima bilo iznimno stalo da Osijek funkcionira kao stratezijsko-prometna točka s utvrdom, pristaništem, brodom, konačištem za državnu poštu i napokon mostom, a razvitak obrta i sitne trgovine - što znači zajednice stalnih civilnih stanovnika - bio je prepušten spontanom razvitku, privatnoj inicijativi te utjecaju vanjskih čimbenika. No položaj na stjecištu puteva od prvorazrednog značenja ubrzo je počeo djelovati na jačanje veletrgovačkog prometa.

Prvih je dvadesetak godina sigurno dominiralo muslimansko vojničko stanovništvo, i to takvo koje nije držalo nekretnine od kojih bi valjalo plaćati porez (poput vrtova, vinograda, njiva i sl. na gradskom području ili u okolici).⁸ Stoga još i 1546. nema podataka o muslimanskome

⁴ O ozbiljnim razlozima za pomicanje datiranja deftera TT(Tapu Tahrir) 351 u 1561. godinu v. Močanin, Pože-ga i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.-1691.), Jastrebarsko, 1997., 21-22.

⁵ Šabanović, Popis kadiluka u Europskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića, Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu LIV/1942., Sarajevo, 1943., 307-356 (Erdut).

⁶ Paris, Bibliotheque Nationale, Turc 242.

⁷ Takozvani Tapu Tahrir No. 1000 u BOA (ranije BBA, Arhiv predsjedništva vlade, sada Osmanski arhiv predsjedništva vlade, Istanbul), "Defter br. 714" kao "Osječki" stara je numeracija istog popisa.

⁸ Karakterističan je iznos omjer dažbina po kući u akčama za slavonske i srijemske gradove sredinom četrde-setih godina. Ako pretpostavimo da veličina gradskih pristojbi i глоба (ihtisab) stoji u korelaciji s brojem stanovnika, onda polazeći od tih iznosa možemo doći do približne veličine muslimanske zajednice i onda kada sam popis ne daje izravnih podataka. Tako za Osijek možemo reći da je u vrijeme prvog popisa imao oko 400 muslimanskih domova, vjerojatno još uvijek najviše vojničkih. Nakon utvrđivanja veličine i ostalih gradova između Save, Drave i Dunava vidjet ćemo da je u Osijeku broj akči poreza po kući najniži na cijelom području. U sredinama s jačim obrtom i lokalnom trgovinom muslimanski građani u pravilu posjeduju i koriste zemljišne parcele na gradskom području i u okolici. Tada plaćaju porez pa ih se susreće u popisu. To u Osijeku 1546. nije bio slučaj. BOA, TT 437.

stanovništvu, premda je sigurno da je ono gotovo od početka moralo imati brojčanu prevagu nad kršćanskim. Tako je najlogičnija pretpostavka da se pretežito radi o vojnicima plaćenim u gotovu, uz posve mali broj obrtnika, zapravo vojnih majstora, poput tesara, kovača i zidara. Budući da podaci o stotinama i tisućama vojnika kao članovima gradskih posada na srednjem Dunavu iz pera Ivana Pastora (1529.)⁹ ne djeluju izmaštano (to je razdoblje još nove i vrlo nesigurne granice na srednjem Dunavu), možda niti broj o 3.000 vojnika u Osijeku nakon zauzeća, za koji je čuo Ibrahim Pečevi, nije odviše daleko od istine.¹⁰ Taj je broj mogao biti smanjen najprije nakon uspješnog otklanjanja opasnosti 1537. (Katzianerov pohod), a zatim iznova prekomandom dijela posade u Budim 1541./43., o čemu imamo podatke popisa.¹¹ Vrlo je vjerojatno da ovi brojni privremeni stanovnici najvećim dijelom nisu imali svojih obitelji, pa su mogli biti smješteni i na razmjerno nevelikom prostoru. Moguće je da se upravo stoga 1530. gradi palanka koja obuhvaća srednjovjekovno podgrađe i svakako još dosta okolnoga prostora. Inače se iz popisa razabire kako među prekomandiranim bešlijama od dvadeset zapovjednika desetina (buljuka) njih čak polovica pripada kategoriji *divane*, a trojica su konvertiti, jedan čak s kršćanskim prezimenom. Među vojnicima još je 45 konvertita, 20 drugih *divane*, te 12 regionalno obilježenih vojnika (uglavnom iz Bosanskog i Zvorničkog sandžaka). Termin *divane* upućuje na pripadnike skupine *deli* ("delije"), koji vjerojatno nisu prošli stroge kriterije za dodjelu timara, te su, katkada i po kazni poslani među tvrđavske posade.¹² U Slavoniji i Ugarskoj bilo je mnogo takvih "kažnjenika". Prema Pastoru (1529.) u Iloku su bešlije bili Turci (misli na "prave", jer za azape, također muslimane, zna da su Albanci). Stoga bismo mogli očekivati da je veći dio ovdje spomenutih osječkih bešlija (bez konvertita) bio "etnički turski".

Kasaba, "Orta Hisar", današnja Tvrđa

Teško je odrediti je li ovo vojničko stanovništvo bilo smješteno (pretežito) u gradu zaštićenom srednjovjekovnim, potom obnovljenim, bedemima ili u podgrađu-palanci. Možda su prebivali u oba dijela naselja. Prvi sačuvani detaljni porezni popis iz 1546. ne bilježi muslimansko stanovništvo zbog razloga koje smo već naveli, ali daje naslutiti da već ima nevojničkih zanimanja te da se neki muslimanski žitelji bave i zemljoradnjom. Također se čini da su već postojale, možda još od kraja dvadesetih godina barem dvije najstarije mahale. Osim mahale carske džamije¹³, koja postoji od samoga početka, i posjeda Kasim-bega, prvog upravitelja grada i oblasti, u bilješkama se spominje i Sarač-aga, zapovjednik bešlija u Šiklošu, koji je isto tako u Osij-

⁹ Emilij Laszowski, *Monumenta Habsburgica I.*, MSHSM 35., Zagreb, 1914., 150-153.

¹⁰ Ibidem. U Iloku je zabilježena posada od 2.480 ljudi. Osijek je bio strateški izloženiji.

¹¹ Osijek je tada moralo napustiti 200 bešlija, što je sigurno tek manji dio posade. Österreichische Nationalbibliothek Wien, MXT 557 iz 1541./43.

¹² Claudia Römer, *Osmanische Festungsbesatzungen in Ungarn zur Zeit Murads III*, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung 35, Wien, 1995., 43-45.

¹³ Carska je džamija, nekoć crkva, u vrijeme Evlijinog obilaska već dugo vremena bila slabo posjećena. No svakako joj se na početku željelo istaknuti značenje, što se vidi po nazočnosti ser-mahfila (BOA, TT 1000, 1552-56. te 351 iz 1561.).

jeku utemeljio mahalalu.¹⁴ Obojica su to, izgleda, učinili za vrijeme svoga službovanja u gradu, prije prekomande, koja je očito slijedila pomicanje fronte i granice.

Sigurnije podatke o muslimanskom stanovništvu pruža popis iz sredine pedesetih godina. Upisano je 297 imena, od toga 128 vojnika, vjerojatno timarlija. Očito je udjel vojske smanjen, te ga je premašio udjel civila. Takav je grad vidio Hans Dernschwamm.¹⁵ Od 169 civilnih poreznih obveznika uz imena četvrtine stoji neko zanimanje (krojač, zidar, mesar i sl.). Svi označeni su "muslimani koji se bave zemljoradnjom" (što ne znači da im je to glavno zanimanje!). Raspored je skupina bio sličan ili isti kao i prema popisu iz 1561., tojest takav da *vojnici* (gradska posada, 128 osoba) žive u varoši, zajedno s kršćanima. U prostor grada u užem smislu (današnja Tvrđa) naseljuju se pridošlice, većim dijelom bez obrtničkih znanja i vještina. To naravno ne znači da se i oni kojima zanimanje nije specificirano ne bave zanatima. Oni velikim dijelom mogu ostvarivati zaradu radeći za potrebe vojske. Iznos poreza od desetine i drugih daća jasno pokazuje da stanovnici proizvode mnogo manje od egzistencijalnog minimuma (oko 30 kg pšeničnog ekvivalenta po kući godišnje), to jest da vjerojatno tek vrlo mali dio stanovnika, po svoj prilici više kršćani,¹⁶ doista živi od agrara. Zanimanja se u ovakvim popisima češće bilježe uz imena novopridošlih, da bi ih se bolje razlučilo od starosjedilaca. Blizu 30% jesu obraćenici, no važnije je to da skoro 69% upisanih civila (njih 116) plaća pola zemljarine (*resm-i bennak*), a to znači da su osobe bez ikakva zemljoposjeda ili sa skromnim zemljoposjedom. Među njima možemo očekivati najviše doseljenika, često mladih, neoženjenih ljudi u potrazi za domom i zaradom. Doseljavao se svijet s raznih strana i nije vjerojatno da je presudnu ulogu igrala islamizacija građana iz predturskog razdoblja, odnosno okolnog seljaštva. Naime, konvertiti su (30%) posve ravnomjerno raspoređeni na sve kategorije žitelja, vojnike, civile, starije i novije doseljenike s upisanim zanimanjem, posjednike parcela i bezzemljaše. To umanjuje mogućnost da se islamizirala neka kompaktnija skupina. Možemo primijetiti i to da grad još uvijek nema status kasabe, jer stjecanje toga statusa na ovim prostorima donosi sa sobom ukidanje zemljarine (*resm-i çift*). Ipak je polovična zemljarina do 1561. ukinuta, što je indikator za postizanje statusa kasabe.

U to je vrijeme grad imao tri mahale u palanci i pet u opekom obzidanom gradu, carsku džamiju i četiri mesdžida. Ukupno je to osam mahala, šest muslimanskih i dvije kršćanske. Zapravo bi se moglo reći da je možda već i prije 1540. grad dostigao razmjere koji se neće bitno mijenjati tijekom prvih pola stoljeća osmanske vlasti (300 do 400 kuća, računajući i kršćane). Vjerojatno je zbog već istaknutih specifičnosti položaja kroz cijelo razdoblje osmanske vlasti znatan udio u stanovništvu grada često imao "varijabilni", vojnički dio. Stoga je i teško odrediti veličinu grada. Civila (osobito poreznih obveznika po bilo kojoj osnovi) bilo je stoga po

¹⁴ Ovi su dostojanstvenici zabilježeni kao posjednici po jedne livade blizu "Šiljate (?) crkve" (*sivri kilisa* kraj Drave. Iste je godine još uvijek bilo zapuštenih selišta u okolici koja su postradala u vrijeme "Kocijanova" pohoda (TT 437).

¹⁵ Franz Babinger, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, München u. Leipzig 1923, 265, 266. Dernschwam je opazio u podgradu dućane, što znači da je već tada ono imalo poslovnih karakter, a vojna posada pripadala stalnom stanovništvu koje se bavi obrtom i sitnom trgovinom.

¹⁶ Za kršćane bi prosjek po kući bio manji od 120 kg, što je opet beznačajno *per capita*. Veću je ulogu imao uzgoj loze, povrća i bilja za tkanje.

svoj prilici nešto manje negoli u Požegi ili Mitrovici, čak i u 17. stoljeću, a *faktilno je živjeti* u gradu doista moglo i dosta više osoba, da i ne spominjemo mase koje je privlačio sajam. Zidom opasano podgrađe dijelilo se možda već od 1530. na tri mahale, a pedesetih godina pojavile su se još i mahale Nasuh-age, odnosno Nasuha mesara. Hamam, koji je u Sarač-aginoj mahali kraj gradskoga bedema izgradio Hadži Piri,¹⁷ ubrzo će dotrajati.

Jedan je razlog slabijoj izgrađenosti civilnoga Osijeka u to vrijeme svakako pomanjkanje brojnih i bogatih vakufa. Država je već osigurala sve pretpostavke snažnog vojnog uporišta, pa nije bilo toliko potrebe da se razvitak civilnoga naselja "inducira" odozgo, kakav je slučaj vrlo čest u bosansko-hrvatskoj dinarskoj zoni. Sami su pak sitni obrtnici bili još dosta financijski slabi za takve pothvate, izuzmemo li, primjerice, mesara Nasuha. Napokon je Kasim-beg, potomji Kasim-paša pečujski svojom graditeljskom djelatnošću položio temelje "osmanski stilizirane" urbanitosti civilnog Osijeka, samo što to nije odmah došlo do izražaja.

Jedini trag vakufa u starijim popisima jesu defterske bilješke o zemljištu koje je uvakufio Kasim-paša još kao krajiški beg. Pri kraju ranog razdoblja, međutim, primjetan je početak procesa intenziviranja izgradnje: Kasim-paša je 1558/9. dao izgraditi džamiju (možda na mjestu srušenog drvenog mesdžida), a blizu nje i medresu, mekteb i sebilj.¹⁸ Te su se zadužbine održavale sredstvima vakufa. Barem dio tih sredstava morao je pritijecati od dažbina vakufskih sela Vardarca, Belja, Kopačeva i Csakfalve¹⁹ na lijevoj obali Drave koja je Kasimu 1537. za zasluge podario kralj Ivan Zapolja, a vlasništvo nakon pomicanja granice potvrdio sultan.²⁰ Socijalnu funkciju, tj. dio socijalne funkcije (vjerojatno) ovog vakufa zabilježio je i putopisac.²¹ U 17. stoljeću (1664.) kratko se spominje i vakuf stanovitog Hadži Mustafe.²²

¹⁷ Po svoj prilici graditelji su se poslužili materijalom kakve kuće, također uz sam zid. Radovi su ili loše izvedeni, ili nisu ni nastupili, jer građani 1583. mole da im se dozvoli probiti zid, kako se prljava voda ne bi slijevala među kuće, nego da odlazi napolje. Vlast je i to dopustila, uz teško provedivu ogradu da "ne smije biti štete bedemu". Jedan Hadži Piri zabilježen je u mahali Sarač-age 1561. a uz njega i jedan maser, čime naše nagadanje izgleda potvrđeno. Istodobno moramo tražiti "Aginu mahalu" u jugoistočnome dijelu grada unutar bedema, lako moguće blizu glavnih gradskih vrata. Budući da je građanima bilo dozvoljeno da ugrade cijev za odljev, zamislićemo da je to učinjeno na mjestu gdje onkraj bedema nema izgrađene i naseljene površine. Mahala je bila jedna od najstarijih i nevelika bi skupina od svega dvadeset kuća, oko 1560. dobro pristajala u taj sektor. Ešref Kovačević, Muhimme defteri - dokumenti o našim krajevima, Orijentalni Institut u Sarajevu, Monumenta Turcica III., 1./1., Sarajevo, 1985., 46. Također Muhimme 68, sv. 49., str. 8, br. 35.

¹⁸ Evlija Čelebi, Putopis, prev. Hazim Šabanović (dalje: Šabanović), Sarajevo, 1979., 368-369. Sebilj je bio na lijevoj strani, a ne na desnoj, gdje se nalazio samo hamam. Evliya Čelebi, Seyahatname (dalje: Seyahatname), Istanbul, 1890., VI., 184.

¹⁹ Posljednje selo više ne postoji. Prema Csánkiju trebalo bi ga tražiti u jugoistočnom kutu Baranje, dakle blizu prvim trima, koje je lako identificirati. Dezső Csánki, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II, Budapest 1894., 476.

²⁰ Dávid, op. cit. 62-64. Nešto zemlje pripadalo je Kasim-pašinu vakufu i u kršćanskoj mahali u varoši. TT 672, kraj popisa domaćinstava.

²¹ Evlija ne kaže da vakuf daruje svu "siromašnu dječicu", nego svu "milu siročad". Očito se radilo ne toliko o čistoj humanitarnoj funkciji, jer ključ nije bilo materijalno siromaštvo, nego društveni status djece, koja su mogla biti zbrinuta kod staratelja. Umjesto "odjeću, obuću i druge poklone" treba čitati "redom i prema vrsti poklona haljetke, visoke kape (sc. za dječake; arakiye) i okićene kape (sc. za djevojčice; tarpoš)". Šabanović, o. c., 369; Seyahatname, 184.

²² BOA, 1E (Ibn-ül-Emin), evkaf, 9602.

Popis iz 1561. najprije iskazuje vojničke kuće u varoši, a tek potom navodi kasabu i njezinih pet mahala, da bi konačno popis završio domovima u kršćanskim mahalama varoši. Razlog je takvome "neredu" očito načelo da se najprije navode vojničke kuće, potom ostale muslimanske, a kršćanske na kraju. U varoši živi 108 članova posade i 59 kršćanskih domaćina. U kasabi je zabilježeno 245 kuća uz isti broj mahala, samo što se umjesto mahale mesdžida Nasuh-age sada govori o mahali mesdžida kapetana Mehmed-bega. Ovaj je Mehmed-beg spomenut u defteru poteščica godine 1564. Tada je obnašao funkciju nadzornika regalnih dobara od plaća posadnika na čekanju, ošasnih i sekvestriranih dobara na cijelom području Slavonije, Srijema, Bosne, Like i Zagore. Bio je osoba od velikog povjerenja središnje vlasti, te je kao bogat čovjek²³ mogao i osnovati mahalau u kojoj je čini se podigao i svoj "dvor". Visina je agrarne proizvodnje *per capita* iznova vrlo niska, a tako će ostati i u posljednjem popisu 1579., odnosno iznos će još više pasti, na posve beznačajnu brojku od 18 kg godišnje po domaćinstvu (izgleda u svezi sa smanjenjem broja kršćanskih kuća).

U popisu iz sredine pedesetih godina mahala mesdžida Nasuh-age slijedi nakon Kasim-pašine, jednako kao i u kasnijim popisima kapetanova mahala. Mahala mesara Nasuha posljednja je na redu 1555. i 1561., kad je i najmnogoljudnija (81 kuća) i s apsolutno i relativno najviše konvertita (jedan je i spahija). U oba popisa u njoj se nalazi jedan pisar (možda sudski, jer je jedini; 1579. pisara nalazimo u Kasim-pašinoj mahali). Pitanje može li se u slučaju Nasuh-agine mahale govoriti o prethodnici kapetanove, morat će riješiti buduća istraživanja. Ako se u slučaju mesarove mahale radilo o budućoj mahali sudnice, stanovništvo se moglo vratiti onamo odakle je bilo (ako je bilo) dovedeno, ili pak biti preseljeno drugamo (zbog čega mahale nema 1579.). Osim nazočnosti pisara indikaciju više predstavlja i jedan upisani subaša. To bi teško mogao biti sandžakbegov čovjek poput vojvode. Mnogo je vjerojatnije da se radilo o "državnom" subaši u funkciji identičnoj funkciji nadzornika reda u najširem smislu (muhtesiba). Tako je subaša najvjerojatnije uz pisara i kadiju živio u ovoj mahali negdje u središtu Srednje Tvrde, a nakon što se pojavila Mustafa-pašina mahala u varoši oko bazara, ovaj se sudsko-redarstveni djelatnik nastanjuje ondje.²⁴ Uz njega je u posljednjem popisu spomenut i "ser-bazar", što ne može biti muhtesib, jer djeluje samo na trgu, a ne po cijelom gradu. Prije bismo ga mogli usporediti s baždarom. Imena mahala, ako se usporede imena iz popisa s imenima koje navodi Evlija, ukazuju na dihotomiju između službenih i popularnih imena za iste četvrti.

Činjenica da u popisu stoji mahala "mesdžida" Kasim-paše, a ne pašine "časne džamije", vjerojatno govori o stanovitoj površnosti, pri čemu se rabilo imena iz starog deftera, no izostanak Mustafa-pašine džamije (izgrađene 1563.) i čitave mahale dodatno govori u prilog datiranju deftera u 1561. godinu.

²³ Godine 1569. u sumarnom popisu Požeškog sandžaka spomenut je "Mehmed, bivši aga budimskih janičara", sa zeametom od 51.000 akči, tada navećom nadarbinom poslije carske i sandžakbegove. Obuhvaćala je kao glavne izvore prihoda varoši sv. Đurađ i Karaš, te selo Suha Mlaka. Kapetan Drave već je bila druga osoba, no ovog bismo Mehmed-bega (umro 1572., isti zapis) lako mogli zamisliti kao kapetana iz 1564. V. Wien, ÖNB, MXT 485, 6. BOA, Maliye 2775, 125, 127.

²⁴ Subaša je kao simbole, a možda i praktična sredstva vlasti, nosio korbač i bič ("kandžiju"). Mehmet Ziya Pakalin, Türk Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III, Istanbul, 1983., 260-261.

Prema posljednjem sačuvanom detaljnom poreznom popisu 1579. je godine navedena jedna mahala manje u kasabi (više nema mesarove), a u varoši se pojavila jedna više, mahala Mustafa-paše. Srpska mahala iz ranijih popisa vjerojatno se stopila s mađarskom, kasnije tek "kršćanskom" mahalom. Ako grad nije gubio stanovnike, onda se nestanak muslimanske mahale može shvatiti okolnošću podizanja kakvog reprezentativnijeg objekta, (prvenstveno) vjerskog, prema kojemu se počinju orijentirati i nazivati i 2-3 dotadašnje jedinice. Vojnička mahala u varoši vjerojatno nije iščezla nego se prometnula u četvrt trgovaca i poslovnih ljudi, kako bi se moglo iz popisa naslućivati. Iz svega se dosada rečenog vidi da se u slučaju podgrađa, varoši i palanke radi o jednom istom dijelu naselja a ne o dva ili tri različita dijela. Tako proizlazi i iz izvješća Evlije Čelebija.

Opseg kasabe, unutar zida od opeke, s početkom i krajem na obali Drave, iznosio je u vrijeme Evlijinog boravka, a takav je morao biti i u 16. stoljeću, 3.000 koraka. Od "kapije do kapije" pružao se jarak bez vode, pa je trebalo 1.100 koraka da se prijede taj razmak. S vodene je strane pak put iznosio 2.000 koraka.²⁵ Tako je grad na putopisca ostavio dojam poluotoka. U samoj kasabi vjerojatno već od oko 1560. pa do kraja osmanske vlasti bilo je pet mahala, isto toliko bogomolja, bilo džamija, bilo mesdžida.

²⁵ Evlija kaže da se jarak pruža od kapije do kapije (vjerojatno prije od Vukovarske do čaršijske, kojom se ulazi u palanku negoli još malo dalje do početka mosta). S ostale tri strane nema jarka jer grad (osim Drave) okružuju strmi usjeci i bregovi. Po svemu sudeći Evlija je potez između Vukovarske kapije i Drave, gdje se nalazilo i uzvišenje koje vidimo na starim prikazima grada, ubrojio među one tri strane gdje jarak nije potreban jer postoji prirodna zaštita. Možda je između brežuljka i bedema bilo i nešto vode. Istina, i u izvorniku je tiskano "od vode do vode 1.100 koraka" no 2.000 koraka iznosi put "uz vodu, gdje nema jarka", što Šabanović prevodi "na suvozemnoj strani" (sic!). Ako je pak u jarku između rijeke i Vukovarske kapije bilo vode onda je i čitanje "od vode do vode" prihvatljivo. Šabanović, o.c., 365; Seyahatname, 181.

Iznosi dažbina u akčama (nazivi su skraćeni i prilagođeni onima iz 1579.):

godina	1546.	1555.	1561.	1579.	1634.-1680.
glavarina	4.704	4.550	3.200	1.875	14.554
kapija				1.000	1.520*
pšenica	2.160	2.480	2.480	1.200	
ostalo žito	265	335	380	400	400
drva i bostan		100		182	isto*
vinograd, muslimani	50	215	100	1.125	
vino	200			1.000	isto*
košnice				283	isto*
ovce		8	20	240	isto*
konoplja, luk itd.			416	250	isto*
mahunarke				150	isto*
voće i rapija	20 rapija			200	isto*
lan, muslimani			400	220	isto*
mlinovi, ploveći	350 (7 × 50)	400 (8 × 50)	400 (8 × 50)	750 (15 × 50)	
svinje		85	150	45	
globe	500	519	1.330	3.000	
bazar, klaonica ²⁶	12.000	10.289	10.289	5.700	
panađurski badž				2.200	60.000
dućani					66.000
brod/mostarina					110.500
carina, riba (a), (b)	a. 22.000	a. 40.000	a. 40.000	a. 50.000	b. 247.690
ihtisab, ihzarija	2.000	3.000	3.000	2.200	
monopol na alkohol	8.000	8.000	8.000	9.500	
monopol na vosak	500	1.134	1.234	2.200	
ostavštine i dr.	25.000	15.000	15.000	20.000	
SVEGA	77.749	86.115	86.399	103.720	503.189+

a - zajedno s brodom

b - bez broda

Napomena: 1555. iznos je carine na skeli najvjerojatnije isti kao i 1546. U 17. stoljeću visina se dažbina od agrarne proizvodnje uopće više nije mijenjala. Promijenila se, i to znatno visina glavarine (ali i veličina glavarinskih jedinica), te prihodi od regalija. Stoga za dobar dio desetinskoga prihoda i pristojbi držim da je ostao isti, bez obzira na eventualno realno povećanje agrarnih djelatnosti. To znači da su ti prihodi u 17. st. bili za nekoliko tisuća akči viši. Bez vaukufskih prihoda od panađura te mostarine oni su u odnosu na 1579. veći samo za razliku na ime glavarine. No posve je jasno uočljiv enormni porast gospodarsko-prometne uloge grada kroz osamdesetak godina (s naglim skokovima oko 1600. i 1634). Sitni iznosi koji su zabilje-

²⁶ Mažuran preuzima čitanje "resm-i kapan" (pristojba od "vage"; kapan znači skladište) s dodatkom da se od dva prodavača/domaćina uzima jedna akča ("iki kapudan bir akče"). Međutim uistinu piše "resm-i kenare" (pristojba od klaonice) te da se od dvije ovce uzimala jedna akča ("iki koyundan bir akče"). Mažuran, n.dj. 136.; TT 672.

ženi svega jednom nisu unijeti (muslimanska zemljarina, jedna mezra, jedan ribnjak, bačvarina). Oznaka * znači "vjerojatno". Ako posljednje četiri rubrike u 17. st. nisu bile uključene u panadurski badž, a vjerojatno nisu, konačni zbroj mora biti nešto veći, osobito s dodatkom i ostalih praznih rubrika.

Podaci za 1541. i 1569.:²⁷

regalije	1541.	1569.
ostavštine		20.000
monopol na vosak	1.900	2.200
brod, carina, riba		50.000
ihtisab, ihzarija	8.000 ²⁸	2.200
kasaba ukupno		27.193

Uočljivo je konstantno smanjivanje glavarinskog prihoda sve do preustroja u 17. stoljeću. Do odlaska većeg broja kršćana možda je došlo već šezdesetih godina zbog nelegalnog povećavanja glavarine do iznosa od 100 akči po kući.²⁹ Prihod od bazara lagano i kontinuirano opada, čak i kad mu pribrojimo panadurski badž. U ranom razdoblju turskog Osijeka susreću se visoki ihtisab (barem 2.000 akči) s najvišim tržišnim badžom i vjerojatno blizu 3000 odraslih muškaraca u gradu zbog posebnih vojnih razloga. Takva se situacija neće više ponoviti, čak ni u 17. stoljeću. Vjerojatno je bilo promjena i poslije sredine šezdesetih godina, ali se to iz upisa za 1579. ne vidi. Zbroj desetine i ostalih dažbina od samoga grada oko 1569. (ili čak 1565./6.) dostiže najvišu točku, a prema 1579. nije gotovo nimalo opao, premda je tada manje i kršćana (više angažiranih u zemljoradnji) i muslimana. Zapravo se pojačavaju gradska obilježja naselja: u odnosu na 1561. pšenica se manje uzgaja, a više melje, više se ističu povrtlarske kulture kao stavke poreza, povećavaju se površine muslimanskih vinograda te rastu pristojbe iz skupine globa izvan tržišnih taksu (čime se kompenzira gubitak žitne desetine).

Na tablici poreznih svota označio sam većinu stavki desetinskih davanja i pristojbi u 17. stoljeću kao nepromijenjene, polazeći od opće poznate činjenice da su te dažbine ostale "zamrznute" na razini čitavoga Carstva, ali i od pribilješki imama Hasana iz 1634. na prvoj stranici njegova zbornika, gdje je bilježio iznose desetine koje njemu (ili nekom vakufu?) pojedini kršćani (22 ili 23 osobe poimenično) duguju u žitu i slanutku. Mjerilo se kejlima (kilama), četvrtnicima i osmacima. Iznosi u kejlima variraju od 1 do 4, i, pomnoženi s 10, pokazuju raspon u kojem se kretala proizvodnja žita po kući proizvođača.³⁰ Moguće je, doduše, da je sve to bilje-

²⁷ ÖNB Wien, MXT 485. BOA, Defter-i Baš Muhasebe 20, 85.

²⁸ Zajedno s Vukovarom za trogodišnji period.

²⁹ BOA, Maliye 2775, 1952. Zloupotreba je 1564. zabranjena, da bi napokon postala na neizravan način legalnom, uvođenjem poreza na kapiju od 40 akči u korist spahije.

³⁰ Zbroj iznosi 33 kejla (ne kaže se čega, ali vjerojatnije se radi ječmu, prosu i zobi) i 3 četvrtnika slanutka. Imena osoba su mađarska, pa nije isključeno da se radilo o varoši. Tamošnji su žitelji oko 1680. davali dažbine

žila druga ruka, odnosno da je netko kupovao hranu od kršćana iz varoši ili nekog sela, no to se ipak čini manje vjerojatnim.

Palanka, varoš, čaršija, bazar i sajam

Ma koliko je teško oteti se dojmu da je "zdravorazumski" zaključak kako od više pojmova bitnih za trgovačke djelatnosti na području Osijeka u ovom razdoblju najmanje dva (1. sajam; 2. sve ostalo), a vjerojatno i više njih (primjerice: 1. palanka s čaršijom i bazarom; 2. varoš; 3. sajam - panađur) nisu isto, sve govori u prilog shvaćanju da se sve što se ovdje nabraja nalazilo upravo *unutar palisada palanke*. "Zdrav razum" djelovao je poput blokade i pri prevodenju Evlijina "Putopisa", s potpunim iskrivljavanjem smisla kao posljedicom.

Odlomak, u tiskanome izdanju naslovljen "Čaršija, bazar i panađur", u do sada dostupnom prijevodu glasi: "Na južnoj strani grada Osijeka izvan varoši nalazi se jedna alargo-palata" (ističem netočna mjesta). U izvorniku (koji bi, naravno, još trebalo srušiti s rukopisima) stoji: "Na južnoj strani tvrđave Osijeka [...] grada (šehirden) nalazi se jedna alargo-palanka".

Čak da je Evlija (a ne slagar 1890.) propustio napisati "izvan", opet bi to bilo izvan "grada (kasabe, (Srednje) tvrđave)", a ne izvan varoši (palanke, suburbija). Dakle ne "palata" izvan palanke, nego palanka izvan kasabe (koja je pak na mjestu srednjovjekovnoga grada). Zatim slijedi dosta dobro prevedeno "U opsegu ima 4.000 koraka"; no ako se to shvati kao površina četverokuta sa stranicama od po 400 m smisao se gubi.³¹ Evlija doslovce kaže "sve unaokolo" (*dairin ma dare*), što je vrlo točno iskazan opseg palanke, tj. varoši. To je upravo za trećinu više od opsega "Srednje tvrđave". Dok nešto ranije unutar odlomka o varoši (preskačući s teme na temu kako to često čini) Evlija govori o 5.009 koraka kao o opsegu "kopnene strane ove tvrđave" tada svakako misli na cijeli grad. Izraz "alargo" treba shvatiti "blizu, pokraj, uz", a ne kao da se radi o brodu na pučini, premda je "*alarga*" stari talijanizam u turskom jeziku.

Navedeno značenje možemo naći u rječnicima osmansko-turskog, a potporu mu daje i izjava nekih varošana komorskim popisivačima 1702., odakle vidimo da je tada varoš doista bila "a largo" - zbog utvrđivanja pomaknuta "malčice" (aliquantulum) dalje od grada (civitas), a u tursko je vrijeme bila gradu bliže (propius), dakle "manje od malo!"³²

Netočan prijevod prikriva više ključnih činjenica, napose da u varoš vode samo dvije, a ne tri kapije, da broj mahala u Osijeku nije sedam (5 + 2), nego 12 (7 u varoši + 5 u kasabi), te napokon da se varoš naziva panađur, koji nije izvan grada kao trodjelne cjeline. Bilo bi nužno pogledati i mogući Evlijin autograf da se potvrdi vrlo utemeljena sumnja, da je pisac, bilježeći prvo kratke opaske na licu mjesta a zatim ih redigirajući (ali nikada odviše revno, pa odatle i "sirovost" izričaja), počeo prvo pisati Val (...) pa to zatim ispravio u Vuk(ovar). U turskim izvorima doista se stalno izmjenjuju likovi Valkovar i Vukovar (s "dugim u", koje se piše jednako

"ecclesiasticis turcicis". Ako je tako, onda se imam "Careve džamije" pred citadelom izdržavao od timara. Usp. Tadija Smičiklas, Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, Zagreb 1891, 65. Isto tako, sada bi prema ionako malom iznosu od 100 kejla 1579. proizvodnja postala sasvim simbolična. Podatak bi potvrdio porabu kejla od 40 oka, kakav propisuje posljednja kanun-nama (ako su osmak i četvrtnik shvaćeni kao dijelovi cente od 100 funti). Ovo barem u odnosima spahija - raja, jer znamo da su zakonske dažbine ostale iste, čak i volumenom. Četvrtnik i osmak ovdje se rabe u hrvatskom liku zabilježenom arapskim slovima. BOA, TT 672.

³¹ Šabanović, o. c. 370; Seyahatname, 185. Mažuran, o. c. 192.

³² Smičiklas, o. c. 65-66.

kao i "V" pa vjerojatno ne stoji identifikacija prvoga "v" kao veznika "ve" od "i Vukovarska"). Valpovačka vrata na planu iz 1688. Evlijina su vrata panadurske čaršije, dok su Vukovarska, Beogradska i "Srednja" iz 1634. isto, samo što se kroz njih moglo i u kasabu i u varoš-palan-ku. Nadalje, na kraju opisa kasabe stoji da se u tom dijelu grada nalazi 6 mahala i 6 bogomo-lja, dakle moguća je i situacija 7 + 6, no s obzirom na broj sebilja prije bismo mogli očekivati 6 + 6. S obzirom na to da je u gradu bilo 12 sebilja, a sebilj često stoji blizu džamije, odnosno bogomolje, i "mihraba" je, kako Evlija zove bogomolje, moglo lako biti dvanaest.³³ Tada uz Serdarov i Čehajin sebilj možemo zamisliti i džamije, pa i mahale istoga imena. Vojnička ma-hala u varoši, koja je 1579. bezimena, mogla je dobiti jedno od ova dva imena, a može biti i šesta varoška, samo što to ne znamo. Imena varoških mahala koje su se sastojale od drvenih kuća (Kašić 1618: *domunculae tabulate*) Evlija ne pamti jer ga ne impresioniraju one pojedina-čno nego kao cjelina.³⁴ Da je panadur isto što i varoš, tj. da zbog toga što sajam zauzima veli-ki dio prostora varoši (pa zato varoš, mada prostranija, ima isto toliko kuća koliko i kasaba!) ti pojmovi postaju sinonimima, potvrđuje gramatika. Pisac nigdje ne govori o građevini s onu stranu palisada, još k tomu jednake površine. Svrnimo samo najvažnija mjesta:

Dosadašnji prijevod (Šabanović)

1. Zidovi između tih kapija okićeni su hilja-dama raznovrsnog oruđa i oružja. (str. 365)
2. Ispred jugoistočne kapije ovog Srednjeg grada sve do kapije panadura idući prostra-nim putem u sjevernom pravcu prostire se varoš duga hiljadu i stotinu koraka. (367)
3. Panadurska kapija, koja je okrenuta na sjevernu stranu, Val (= Valpovska) kapija koja je okrenuta na jugoistočnu stranu, i Vukovarska kapija. (367)
4. U ovom mjestu ima u svemu sedam ma-hala. U srednjoj tvrđavi ima pet mahala. Prvo je Kasim-pašina mahala (...) i velika Kujundžijska mahala. Tu ima u svemu šezdeset i šest muslimanskih bogomolja. (367)

Ispravljeno prema "Sejihatnami"

1. Unutrašnji zidovi ovih kapija ukrašeni su s više tisuća komada raznovrsnog oru-žja. (str.181)
2. Uz široki put (što počinje) pred jugo-istočnom kapijom ove Srednje Tvrđe do Panadurske kapije na jugozapadnoj strani nalazi se varoš duga 1100 koraka. (182)
3. Prema jugozapadnoj je strani kapija čaršije panadura, a prema jugoistočnoj strani kapija Val (sic!), Vukovarska kapija. (182)
4. Ukupno ima 7 mahala. Srednja Tvrđa sastoji se od 5 mahala. Svega je dvanaest mahala. Prvo: Kasim-pašina mahala, (...), velika kujundžijska mahala. Svega ima 46 bogomolja. (183)

³³ Šabanović, o. c. 367; Seyahatname, 183. Konačan broj "mihraba" u tiskanom izdanju "Putopisa" jest 46. Iz prijepisa u prijepis od 12 može postati i 46.

³⁴ Osim, eventualno, kujundžijske; prema Evlijinu pripovijedanju mogla bi se nalaziti kako u gradu tako i u podgrađu. Autobiografija Bartola Kašića, Grada za povijest književnosti hrvatske XV, (izd. M. Vanino, D.I.), Zagreb 1940, 49.

5. Izvan varoške tvrđave nalazi se jedno zdanje načinjeno od drveta (palanka). To zdanje nazivaju panađur (...). (369)

6. Iz koje god se ulice pogleda, vidi se središte čaršije. (370)

7. Na jednoj strani podignute su staje za konje, a na drugoj strani nalazi se mejdan na kome stoje kola. To je velika građevina u kojoj su podignute mnoge sobe u prizemlju i na spratu; one se nalaze na onoj strani na kojoj stoji kapija što liči na kapiju tvrđave. Ova građevina nije napravljena od tvrdog materijala nego od drveta. (370)

8. Oni odsjedaju u toj tvrđavi i svaki od njih razapinje svoje šatore na određenom mjestu, prema vrsti svoje robe. (370)

5. Ova je varoš jedno mjesto poput drvene utvrde izvan (Orta) Hisara. Zovu je panađur. (184)

6. Ma iz koje ulice da pogledaš, vide se suprotni krajevi čaršije. (185)

7. To je golemo zdanje, nezidano, drveno, sa stajama za konje na jednoj strani, mjestima za kola na drugoj te sa sobama s vanjske strane u prizemnicama i jednokatnicama (za noćenje) podignutim kod kapije koja je poput tvrđavske. (185)

8. Smjeste se u ovoj tvrđavi pa svatko prema vrsti svoje robe izlaže. (185)

Problem postanka, mjesta i načina rada osječkoga sajma

Panađur je držan, čini se, već nakon izgradnje mosta 1566., no bio je to još napola seoski sajam na otvorenom, bez dodatne gradnje dućana. Vrlo niska suma prihoda iz 1579. zapravo je iznos panađurskog badža, pristojbi na kupnju i prodaju očito seoskih proizvoda. Vjerojatno poslije rata i buna što traju do drugog desetljeća 17. stoljeća podignuti su objekti velike gospodarske važnosti, vjerojatno u zapadnome dijelu varoši-palanke. Velika se uloga u nastanku novoga, vrlo velikog sajma pripisuje Damad Ibrahim-paši, koji je takav panađur navodno izgradio kao zadužbinu.³⁵ Vidjet ćemo da neizravna veza s Ibrahim-pašom postoji, ali doista samo posredna. Šest hanova, karavansaraj i (ili) 200 dućana "koji su poput bezistana" što ih spominje Evlija svakako su objekti od kojih većina 1579. još nije bila u funkciji. Možda su se u

³⁵ Nema potvrde za pretpostavku da je ovaj velikodostojnik bio Slavonac (Mažuran, o.c.). Osmanzade Taib Ahmed kaže da je bio Bosanac. Isti, Hadikat ül-vüzerâ, Freiburg 1969 (pretisak 1. izd. Istanbul 1854/55.), 45. Prije 1595. službovao je u prijestolnici i nije sigurno da se ranije odlučio podizati zadužbinu. Sasvim je obična pojava da objekti budu sagrađeni i poslije smrti utemeljitelja. Hammer za Ibrahim-pašu kaže samo to, da se pita da li je bio popustljiv prema pobunjenjima u Slavoniji zbog lukavstva ili zbog slabosti prema Slavoncima kao svojim zemljacima. Pri tome očito misli na porijeklo iz "Bosne" kao pašaluka. Joseph von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches II, Pesth 1834², 633.

punom broju našli oko 1620.³⁶ Prostor zapadno od Valpovačkih vrata i dalje je služio za okupljanje mnoštva u dane sajma, pa se trgovalo i unutar i izvan zidova palanke. Sajam se održava triput godišnje (ako ne oduvijek, onda možda nakon završetka rata), o istim datumima koji su navedeni 1634. (Đurdevdan, Ilinje i Mitrovdan).³⁷ Konačno je 1634. na zamolbu građana podignuto 400 dućana na tom zemljištu ("duž puta, poput čaršije"³⁸) kao državni vakuf. Po svoj prilici su rat nakon 1593. te bune i hajdučija i nakon 1606. dosta ometali rad sajma, pa je panadur istom tada proširen. U ispravi o tom aktu naglašava se kako na tom prostoru, "praznom zemljištu" (!)³⁹, treba podići dućane da se čuva roba "trgovaca sa svih strana Carstva" od "štete i gubitka". Sajam je imao i svoga posebnog upravitelja i ujedno emina iz redova dvorskih janičara, samo se ne može reći otkada. Naredba iz vremena 12.-22. veljače 1679. govori kako treba vratiti na položaj jednog upravitelja kojem je položaj protuzakonito oduzet.⁴⁰ Radilo se o velikim prihodima, pa je jasno da su mnogi željeli dospjeti na tu funkciju. Pobožna namjena prihoda od panadura može se utvrditi iz teksta o izgradnji dućana na zapadnoj strani izvan palanke: prihod od najamnine imao je poslužiti kao milostinja "siromasima Meke i Medine" i plaćanju molitava za "duše pokojnih sultana". Time su najvjerojatnije samo pridodata nova sredstva već postojećem "fondu" koji se alimentirao prihodima poslovnoga kompleksa. Uostalom, Ibrahim-paša nije mogao zauzeti Kanižu dok se nije zavjetovao da će njezine prihode pretvoriti u zadužbinu za "grad Medinu, što pripada svijetlome Prorokovu grobu".⁴¹

³⁶ Razmislimo o mogućnosti da su hanovi kuće za trgovce i obrtnike samce kod kapije. Sobe za "bećare" Evlija obično vezuje uz "trgovačke hanove". Šabanović, o.c. 285 (Skopje); 88 (Beograd); 114 (Sarajevo). Trgovački hanovi nisu bili samo dobrotvorne ustanove, nego je trebalo da donose dobit i tako pomažu karitativnoj svrsi. Petnaest ili dvadeset godina rata i općeg nereda u široj regiji ne izgleda kao vrijeme pogodno za gospodarski procvat. Ukoliko dakle većina poslovnih prostora nije izgrađena osamdesetih godina, što se čini manje vjerojatnim, preostaje nam jedino razdoblje cca 1610-1630. Bilo bi osobito zanimljivo ustanoviti da li su u kategoriju takvih poslovnih ljudi - samaca u Osijeku, nastanjenih u hanovima kod Čaršijske kapije ulazili dubrovački trgovci.

³⁷ Paris, BN, Turc 242, 131 r.

³⁸ Ibidem. Svakom je dućanu određena širina od 3,5 građevinskih aršina. To bi značilo s obje strane puta prema Valpovu u dužini od oko 500 metara.

³⁹ Ibidem. Prostor je opisan ovako: "Od kapije palanke do muslimanskog groblja, odatle putem do bunara, potom poljem do puta što vodi Srednjoj kapiji, pa tim putem nazad do jarka palanke". Reambulaciju je izvršio sandžakbeg s gradskim uglednicima i mnoštvom svijeta. Groblje koje se ovdje spominje vjerojatno nije ono gdje bi se prema Mažuranu moglo nalaziti Mustafa-pašino turbe, a još manje ono drugo na jugoistočnoj strani. "Put što vodi Srednjoj kapiji" mora biti obilaznica od glavnih gradskih vrata (Vukovarskih; to je Evlijin naziv, a ne lokalni) do vrata palanke na zapadu ("srednja kapija" ovdje znači naprosto "centralna, glavna"). Povjerenstvo se dakle vratilo na put negdje kod naisturenijeg ugla palanke u smjeru JJZ. Čini se da je tako reambuliran upravo onaj prostor na kojemu se na planu iz 1610. nalazi "mercato". Da je to već bila "silna tvrđava" vidjelo bi se makar i na ovako shematskome planu barem kakve palisade. Stoga je očito da je u pitanju tek nikako ili simbolički označeno "zborni mjesto" (manjim dijelom i s druge strane puta prema Dravi). Ondje je Evlija 1664. prodao tri konja i jednog roba. Usp. Mažuran, op.cit. 210, 224. Nešto više detalja isti autor donosi u radu Turski Osijek, Osječki zbornik VII, Osijek 1960.

⁴⁰ BOA, IE Askeri 324.

⁴¹ Karl Těply, *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*, Wien-Köln-Graz 1980, 84. Hammer, o.c. 649. Radi se o legendi, no ona bi mogla biti istinita. Ako su prihodi od sajma (najamnina za dućane a ne pristojbe koje služe za vojničke plaće) stvaranjem kaniškog ejaleta priključeni sredstvima ostvarivanim u Kaniži kao pašinu "zavjetnom daru" za svete gradove, onda Ibrahim-pašu moramo isključiti kao graditelja bilo kakvih

Prema tome, sajam je osim gospodarske funkcije za sam grad, Slavoniju i okolna područja sjeverno od Drave i Dunava i južno od Save, imao i propagandno-političku funkciju na imperijalno-dinastičkoj razini. Isto tako su i mnogi drugi sajmovi bili vezeni uz djelatnost zadužbina velikodostojnika i vladara. Teže je odrediti socijalnu funkciju, tj. koliko je sve to koristilo "siromasima" svetih gradova u Arabiji. U opasci o četrdestodnevnom trajanju sajma mora biti istine, jer ako, prema Kašiću đurđevdanski sajam traje sedam dana, onda toliko traju i ostala dva. Zajedno s noćima, svega četrdesetak. Iznos najamnine za dućane (7-8.000 groša) teško je objasniti. Evlijinih tisuću dućana možemo prihvatiti kao "impresionistički" zbroj od 200 dućana u čaršiji prema putopiscu s onih 400 prema imamovu zborniku, što čini 600 dućana, ali samo vakufskih. Najmanina je iznosila 10 akči godišnje. Jedini iznos koji bi se onda donekle podudarao s Evlijinim podatkom o najamnini za dućane ("dükkan bakki") bio bi zbroj iznosa stvarne najamnine i ostalih panađurskih pristojbi, pod kojima se, podrazumijeva ne samo pristojbe na kupoprodaju robe koja ne ide dalje na veću udaljenost - što je onda pristojba jednaka pazarnom badžu - nego još više carina (đumruk) na robu koja u oba smjera prelazi Dravu, ili pak stiže s hrvatsko-ugarskog teritorija, bilo kao "normalna" roba, bilo kao pljačkaški plijen. Tako zapravo ne možemo razdvajati carinu, mostarinu i badž od prodaje u vakufskim dućanima na panađuru. Od ukupne svote carinskoga prihoda posve je mali dio pripadao taksi od *veletrgovačke* robe prodane na sedmičnome pazaru. Daleko najveći dio morao je potjecati od uvoza i izvoza na veliko, osobito skupe robe u međudržavnome ili barem "međuejaletskom" prometu.

Postoji, naime, posve vjerojatna mogućnost da je "najamnina za dućane" u prijepisu iz notarske knjige (kadijskoga sidžila) eufemizam za kamatu od oko 12,5, 10, ili pak naniže do 3%. Drukčije bi bilo nemoguće protumačiti kontrast između malene svote tobože prihoda od sajma međunarodnog značenja (naizgled 60.000 akči bez najamnine, jer se svota upisana u izvorima kao "najamnina" javlja kao deseti ili dvadeseti dio zbroja pristojbi) i inače zajamčeno ročne visine prihoda od carine i mosta (sasvim nalik iznosima za slične skele u Podunavlju) - dva do tri puta veće, a ostvarene od poslova regionalnog i lokalnog značaja! Tako bi, slikovito rečeno, svila i brokat donosili manje nego daske i čavli. Da ne spominjemo problem koji bi nastao kad bismo, držeći se onih "službenih" desetak akči zakupa i prema analogiji s udjelima ostalih pristojbi, računali približni volumen prometa, pa došli do 1,3 milijuna akči. To bi značilo da je svoju robu prodalo ne više nego nekolicina veletrgovca (jer su svote od 100, 200, 300.000 pa i više sasvim uobičajene vrijednosti robe koju pojedini veletrgovci donose). Eufemističke se izraze za kamatu koristilo u kreditnome poslovanju mnogih vakufa (najčešće "odjeća", ali i "najamnina"; termini nisu dakle bili posve proizvoljno odabrani i ukazivali su na neke stvarne postupke). Stvarna bi najamnina onda iznosila načelnih stotinu-dvije akči (standard klasičnoga doba) za dućan godišnje pa bi zajedno s pristojbama na "sitnu" kupoprodaju u tim vakufskim dućanima te s kudikamo većim svotama na ime mostarine i osobito carine odgovarala Evliji-

---

objekata u Osijeku. No zavještanje najamnine od novih dućana 1634. sirotinji svetih gradova za duše pokojnika kuće Osmanove, zajedno s činjenicom o utemeljenju zadužbine u istu svrhu u Kaniži, te Evlijinom primjedbom koju možemo shvatiti kao pripadnost Ibrahim-pašinoj (kaniškoj) zadužbini ne toliko panađura, koliko zapravo najamnine za dućane, sugerira da se radi o sukcesivnom širenju vakufa. Želja i zavjet carskog zeta posve su shvatljivi i karakteristični. A za karavansaraj, hanove i dio dućana možemo tek reći da ih je podigao "nepoznat netko".

nom zapažanju. Izrazom "*dükkan hakkı*", koji se prevodi kao "najamnina", on vjerojatno nije ni mislio na "zakupninu" od vakufskih dućana, nego na ukupnu masu pristojbi.

Tada bi se vakufski prihod od dućana sastojao od zakupnine s kamatom (6.000 + 60.000 akči te nadzorništva, globa i pristojbi u iznosu od dodatnih 30.000 ili 60.000 - jer "najamnina" drugdje obično čini 10-20% ukupnog prihoda, ovdje 96 do 126 tisuća). Ako "prosječnih" trideset tisuća na ime taksi bez globa i sl. (*ihtisaba*) predstavlja tržišni badž od 3% vrijednosti, onda promet vrijedi jedan milijun. No to je samo promet vakufskih dućana. Stotinjak tisuća vrlo je vjerojatno potjecalo od pristojbi na kupoprodaju stoke i robova (pri čemu je zbog niske pristojbe golema razlika između te stavke i višemilijunske prodajne vrijednosti samih ljudi i blaga). Dodamo li već spomenutih stotinjak tisuća kao pristojbu za prijelaz mosta (koju više ne treba množiti) te oko 250 tisuća kao carinu (*dumruk*) od 3% na sve transakcije *izvan* vakufskih dućana, dobit ćemo nekih 9 do 13 milijuna akči kao opseg prometa, što je već uvjerljivija brojka. Tako možemo govoriti i o blizu 600.000 akči godišnje prihoda od tržišnih dažbina u Osijeku što odgovara Evlijinoj tvrdnji.⁴²

Ukoliko je to konačno objašnjenje (potvrde još nema), onda bi Osijek zbog svoje poslovne uloge i financijske moći zasluživao počasni rang grada tipa *mabruse* i bio bi jedno od najjačih središta na čitavom prostoru od Drave do mora, pri čemu bi državni vakuf nudio 60.000 akči kredita, vjerojatno uz još jednu sumu kojom je raspolagao Kasim-pašin vakuf. O njemu nema podataka u požeškim defterima, jer su se vakufska sela nalazila u Baranji, dakle na teritoriju drugog sandžaka. Ne znamo ništa ni o sredstvima hadži Mustafine zadužbine, kojoj je uremejlitelj (hadžija) mogao biti i veletrgovac. Mogao je postojati još koji vakuf.

Neku sliku o prometu na sajmu može pružiti pripovijedanje osmanskoga putopisca o utršku od 46.000 groša za prodani plijen (koji se, računajući osam groša za konja, odnosno 25 za roba, sastojao od nekoliko tisuća glava stoke i nekoliko stotina zarobljenika). Ovakve iznimne situacije udvostručile bi promet, ali je u slabijim godinama on dakako morao biti i dosta niži. U vrijeme održavanja sajmova trgovanju su služila dva prostora: jedan unutar palanke u čaršiji i drugi izvan na otvorenom. U čaršiji, gdje se nalazio veći dio dućana, prodavalo se poglavito tkanine, a izvan palasada na otvorenom stoka, prema prilikama vjerojatno i roblje. Evlija jasno govori o "mjestima" panadura, o trgovcima koji "unutra" izlažu "(tekstilnu) robu" i o stočnom sajmu "izvan ove tvrđave", gdje se stanovništvo (a napokon i on sam sa svojim odredom) smješta pod šatorima.

Ovome treba dodati i vrlo zanimljivu primjedbku kako "svake godine vakuf daruje svoj miloj siročadi redom i prema vrsti poklona haljetke, visoke kape (sc. za dječake; arakiye) i okićene kape (tj. za djevojčice; tarpoš)". Vjerojatno je u pitanju Kasim-begov vakuf. Poznato je da se i imovina maloljetnika koristila u kreditne svrhe i donosila kamatu, čime je upravljao od suda

⁴² Prema analogiji sa sajmovima u Tesaliji i Makedoniji, posebice onim u Maskoluriju (Maškolor) gdje je bilo oko 1000 dućana, mogli bismo nagadati da je, uz pretpostavku o 10% sume pristojbi na ime najamnine, 25% na ime pristojbi od prodaje stoke, pristojbe na vino od 8%, na robove 3%, na hranu 16%, na tkanine i ostalo (metalna roba itd.) 38%, godišnji promet iznosio 2 do 2,5 milijuna akči. Usp. Suraiya Faroqhi, *The Early History of Balkan Fairs*, Südost-Forschungen XXXVII, München 1978., 50-68. Osječki sajam nije baš usporediv s ovim. No sada se i za takve slučajeve postavlja pitanje uvjerljivosti ekstremno niskih najamnina. Teško je pretpostaviti da su dućani izvan razdoblja od jednog do tri tjedna stajali prazni i neiskorišteni te zapravo propadali, posebice kad je barem dio njih bio u sklopu čaršije.

postavljeni staratelj. No što je s djecom siromaha? Moguće je da je vakuf i u slučaju maloljetničke gotovine igrao ulogu koordinatora u poslovanju sa zajmovima. Tada bi se i eufemizam za kamatu "odjeća" u sidžilima mogao shvatiti kao donekle točan naziv, ako se vakuf na taj način brinuo za siročad.

Izgradnja mosta u prvih tridesetak godina nije odmah donijela veliki skok trgovačkih aktivnosti, pa ni povećanje prometa. Pomak je vidljiv, ali bio je umjeren. Još 1588. godine bio je pravi podvig dobiti u Osijeku konja za državne glasnike.⁴³ Zatim je došao i rat. Zato je bilo od veće važnosti podizanje karavansaraja, prenočišta i dućana u palanci. Trgovci i državni službenici ipak su morali negdje odsjesti. Ne bi valjalo pretjerati s isticanjem uloge osječkoga sajma, zajedno s prometom na mostu i skeli. Volumen tih aktivnosti sličan je iznosima prihoda od mukata ove vrste u drugim važnijim regionalnim prometno-trgovačkim središtima u Srijemu, Ugarskoj, Makedoniji ili Tesaliji toga vremena.⁴⁴

Pristanište i veliki most

Još je otvoreno nekoliko pitanja u svezi s velikim mostom. Ponajprije to je problem odnosa skele i carine (đumruka) te mostarine kao posebne dažbine. Možemo li tumačiti upis o skeli, tj. carini u defteru iz 1579. tako kao da se odnosi na most?⁴⁵ Evlija kaže da se na mostu od trgovaca ubirao badž, rabeći najopćenitiji termin. Badž, dosta neodređeni pojam, "pristojba" naprosto, najčešće se javlja kao *bac-i siyah*, što se može nazvati (i prevesti) "kopnena carina" za razliku od "vodene".⁴⁶ Badž se mogao ubirati posvuda, i u gradu i na selu, a đumruk samo na pristaništima, kuda je prolazila roba u međudržavnom ili barem interregionalnom prometu. Badž ima poglavito karakter uvozne, a đumruk izvozne i tranzitne carine.⁴⁷ Prema primjerima za ugarske gradove iz ovog razdoblja kao i prema samom kanunu za osječku skelu u popisu iz 1579., termin badž *češće* se spominje kod naplate od *živežnih namirnica*, a đumruk u slučaju *žive stoke i ostale robe*. Veliki broj lada dovezio je u Osijek i iz njega odvozio veće količine žita, žive stoke, vina, oružja i ratnog materijala te druge robe koju se sigurno

⁴³ V. BOA, Mühimme 64, 139. Kroz Osijek su neprestance prolazili dvorski čauši i kapidžibaše na putu za pogranične krajeve, a u gradu se nije moglo naći ni slugu, ni konja ni kola (što je s arabadžijama iz 1579?). Mnogo je kadija stoga prosvjedovalo i napustilo kadiluk. Nemajući druge, prisiljavali su građane na ovu službu. Pomagali su i spahije s osječkom posadom, sileći seosku raju da dade po dvoja kola na tri dana, a sada ni to više neće činiti. 1585. jedan je menzilski konj (za državnu poštu) ukraden, a četiri konja i kobila jednog age gradske posade otuđeni su 1634. Isto, 58,1. Paris, BN, Turc 242, 133 r.

⁴⁴ Osječka mukata 1621. donosi 358190 akči. BOA, KK 2290 (prihodi i rashodi kaniške blagajne). U Karlovcima je još 1687. upisan prihod od skele od 400000 akči godišnje. Ibid., MMD 3289, 76. Szolnok, 1613-1633, mukata 391812 akči; Lajos Fekete, Die Siyakat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I, Budapest 1955, 541.

⁴⁵ Mažuran, o.c. 136.

⁴⁶ Oba termina uključuju i podvrste kao što su pazarni badž, panadžurski badž, *resm-i sergi* (pristojba za izlaganje robe) i sl. odnosno *resm-i 'öbur* i *resm-i geçit* (taksa za prijelaz u komercijalne svrhe te taksa za prijelaz lokalnog mjesnog stanovništva radi sakupljanja drva, paše i sl.) kao podvrste đumruka. Usp. *tricesima* i *telonium*.

⁴⁷ O svemu detaljnije govorim u radu *Bac and gümrük on the Middle Danube, 1540-1614: Terminological Elucidations*, Comité International pour les études préottomanes et ottomanes, VIIe Symposium, Actes, TTK Basimevi, Ankara 1994, 463-466.

nije moralo, a uvijek se nije ni moglo prebacivati preko mosta. I za Budim se više isplatilo slati toware Dunavom, a za odredišta nizvodno na Dunavu pogotovo most nije mogao igrati osobitu ulogu. Pristanište kao mjesto gdje se roba "vezuje i odvezuje" i plaća đumruk nije nužno moralo biti uz most (kadikad se u defterskim upisima visine prihoda navodi "brod s carinom", pri čemu je prva riječ skela). Ako se pak to događalo na prilazu pontonskom mostu, u čemu bi bilo "neke logike" s obzirom na blizinu čaršije, bazara i panadura, opet bi se radilo o dva različita tipa dažbine, načina prijevoza, vrste i mjesta prijelaza. Dravu kod Osijeka morala su prelaziti velika stada stoke, a njih teško da se uvijek i potpuno - ako se to uopće i činilo - gonilo preko pontonskog mosta, užeg od drvene "ceste na stupovima" i bez izravne veze s njom.⁴⁸ Prema tome, izgradnja mosta otvorila je nove mogućnosti za kopneni promet, ali nije bitno djelovala na opseg aktivnosti na pristaništu. Ondje se volumen prometa mogao i povećati. Pontonski je most mogao preuzeti veći dio aktivnosti skele u obliku prijevoza na drugu obalu izražen pojmom *resm-i 'öbur*, no teško da je prijevoz splavima sasvim prestao. U kanun-nami iz 1579. u opisu pristojbe *resm-i 'öbur* jedva da se shvaća kao prijelaz mostom, premda je on već postojao. Potkraj osmanske vlasti spomenut je đumruk od prijelaza te đumruk općenito u slučaju nezakonitog ubiranja na skeli od trgovaca koji donose salitru.⁴⁹ Iz podataka koji postoje za 1620. i 1674. godinu vidljivo je da je promet na Dravi, povezan s dunavskom plovidbom, još uvijek donosio dosta veću dobit od kopnenoga (110500 akči maltarine na mostu, tj. badža o kojem govori Evlija).⁵⁰ Dio svote od takse za prijelaz mogao je i dalje potjecati od prijevoza preko rijeke. Skelu su uzimale u zakup najrazličitije osobe, obično ali ne uvijek pripadnici vojničkoga staleža.⁵¹

Vrata na oba kraja mosta, tornjevi za odmor putnika i podizanje dijela mosta u duljini od deset koraka nisu plod nesnađenja i fantazije turskog putopisca. Još jednom loš prijevod stvara pogrešan dojam. Evlija ne kaže da se tornjevi (ne kiosci) nalaze na sredini mosta (tako prijevod), nego da oni postoje kao odmorište putnicima koji se kreću lijevom i desnom stranom mosta u odnosu na njegovu sredinu (zamišljenu liniju po dužini čitavog mosta). To su dakle "stražarnice" (o takvim objektima pisac ništa ne govori).⁵² O podizanju mosta u dužini od deset koraka pisac zatim govori ovako: "Odavde je pokretno oko deset koraka mosta" ("računajući od tih kioska" uopće ne piše i prevoditelj je umetak prema domišljanju). Gdje je to "odavde"? "Odavde" se može odnositi samo na jednu točku, a ne na mnogo njih, kao da je kod svakog tornja dio mosta pokretan. Slijedi rečenica "Na ovom mjestu borave gradski vojnici i od trgovaca koji dolaze i odlaze ubiru badž kao državni prihod". Radi se dakle o jednoj ili o obje "jake kapije" pontonskoga mosta, vjerojatno onoj na desnoj obali. Kad bi se "odavde" i "na ovom mjestu" odnosilo na dvadesetak ili više "stražarnica" čitava bi posada morala na most, a trgovci bi dok stignu do drugog kraja zamalo ostali bez imovine.

⁴⁸ Primjerice, stoka dognana bilo sa slavonske strane za prodaju negdje u Ugarskoj ili još dalje, bilo s baranjske strane za stočni sajam koji se zasigurno održavao izvan zidova varoši, morala bi najprije "defilirati" kroz palanku (usp. nacrt iz 1688.) pa opet iz nje napolje. Prijevoz na mjesto sučelice završetku "ceste na stupovima" doima se jednostavnijim rješenjem.

⁴⁹ Kao *gümruk-i 'öbur*, 110500 akči. BOA, MMD 3289, 114; KK Evamir-i Maliye 2470, 109 iz 1681. godine.

⁵⁰ Prihod od osječke mukate, bilj. 44; BOA, MMD 3289, 4.

⁵¹ 1566. Emin zakupnik bio je stanovnik varoši *Acıs Pista*. BOA, Maliye 2775, 19004.

⁵² Šabanović, o.c. 373; Seyahatname, 187-188.

Obrti i trgovina, socijalno i profesionalno grupiranje

Čini se da u povijesti osječkih obrta i trgovine valja kao i u mnogočemu drugom razlikovati tri razdoblja: 1. do zaustavljanja osvajanja početkom pedesetih godina; 2. do izgradnje mosta; 3. do izgradnje poslovnih objekata u čaršiji oko 1600. i 4. preostalih osamdesetak godina nakon toga (možda bi i to razdoblje trebalo podijeliti na dva, primjerice do 1634. i poslije toga). Iz svega što je do sada rečeno proizlazi da u prvoj fazi Osijek još nije važnije središte razmjene robe na velike distancije. Nešto robe iz turske Ugarske, Bosne, Srbije pa vjerojatno i s hrvatskih prostora pod habsburškom i mletačkom vlašću moralo je i tada dospijevati u Osijek, odnosno iz Osijeka kretati prema tim krajevima, ali gotovo sigurno u sklopu uvoznih i izvoznih potreba i ambicija samih stanovnika grada i bliže okolice. Ovome možemo dodati nekolicinu dubrovačkih trgovaca, i to bi bilo uglavnom sve. Dakako, nameće se moguća međuzavisnost bejtulmala i bazara iz 1546. Osječki bejtulmal obično je bio dvostruko veći od bejtulmala za cijeli sandžak, a višestruko veći od požeškoga. Ravan je bejtulmalu srijemskog sandžaka ili pak solnočkoga snadžaka.⁵³ Ipak bih kao okolnost, koja je za tako visoke iznose mogla biti presudna, naglasio već spomenutu činjenicu da je u Osijeku uređovao emin i kapetan Mehmed-beg, koji je k tomu upravljao i "privatnim" bejtulmalom (ostavštine i dr.) za čitav prostor od Drave i Dunava do Jadrana. Takvo su zaduženje, s obzirom na i dalje visoke iznose, mogli dobivati i drugi osječki kapetani.⁵⁴ Reklo bi se da je grad dobivao sve veće značenje kao prometno raskrižje (porast iznosa od broda i zatim mosta), a da je gubitkom pograničnog ili polupograničnog položaja te odlaskom mnoštva vojske bazar stalno slabio.⁵⁵

Prema nazivima zanata koji su zabilježeni u poreznom popisu 1579. nije moguće stvoriti jasnu sliku o strukturi zanimanja. Profesionalno su obilježavane osobe za koje se to moralo učiniti da bi se lakše snalazila financijska birokracija i porezni organi, a ne da bi se pravila neka statistika. Stoga je nazahvalno govoriti o većem ili manjem udjelu nekog zanimanja. Većina spomenutih zanimanja tipična su za male gradove u Osmanskom Carstvu. Ipak se zapaža tendencija da se potpuno profesionalno obilježe sva važnija zanimanja. Ne vjerujem da se u popisima ovakve vrste negdje kriju neobilježeni spahije, mustahfizi ili derviši. Isto tako ne bih očekivao je bilo propušteno označiti nekog veletrgovca. Konačno, u konkretnom slučaju, kad se spominje 18 arabadžija, teško da ih ima još nekoliko neobilježenih. Preostaju dakle samo obični zanati i sitna trgovina u krugu kojih možemo očekivati dosta profesionalno neobilježenih građana kao fiskalnih jedinica (takvih je 56).⁵⁶ Ovo nam pruža vrlo različitu sliku prema popisu iz 1561. (malobrojni upisi, samo mesari, kovači, tesari i sl.), pa ćemo zaključiti da se većina novih zanimanja pojavila kasnih šezdesetih godina. Dakle, vrijedila bi *oba načela*: pomnije se bilježe i važnija zanimanja, i zanimanja novopridošlih osoba.

⁵³ Sandžak Srijem 1566-69, bejtulmal i dr. 25000 akči. Bruce McGowan, *Sirem sancagi mufassal tahrir defteri*, Ankara 1983, 7.; sandžak Sigetvar 1580-92, bejtulmal i dr. 25000. Fekete, idem, 402-403.

⁵⁴ Ove su mukate kao regalni prihodi osječkoga kadiluka u popisima Požeškog sandžaka uvijek izdvojene i ne računaju se zajedno.

⁵⁵ Rast monopola na vosak vezan je uz povećavanje broja domaćinstava raje na selu u cijelom kadiluku.

⁵⁶ Premda najveći dio građana ne plaća redovite, pa ni neredovite poreze, evidencija je nužna zbog izvanrednih obveza koje država može nametnuti kadgod zatreba.

Pripadnici askera (vojnici, vjerski službenici i činovnici) tvorili su dobru četvrtinu svih upisanih. Svi su se bavili nekim obrtom i trgovali, pa tako i nekoliko baša (uglednijih janičara). Više zapovjednike i spahije možemo štoviše promatrati kao posebno povlaštenu skupinu među veletrgovcima, a obični članovi posade gotovo sigurno drže dućane. U kasabi zatječemo četvoricu, u varoši jednoga, ukupno petoricu vojvoda,⁵⁷ očitog beglerbegove i sandžakbegove ljude, a zadaća im je da održavaju kontrolu i red te ubiru dažbine u korist svojih gospodara. Nije isključeno da je aktualni kapetan i spomenut na početku popisa mahale.⁵⁸ Smjeli bismo pretpostaviti da je mnogo kolara (arabadžija, njih 18, gotovo svi u varoši-palanci)⁵⁹ znak karakteristične obrtničke djelatnosti, posebno isplative nakon izgradnje mosta 1566. godine. Kanun o osječkoj skeli govori o prodaji "novih kola na ugarskoj strani (Drave)". Trgovina stokom dijeli se u dvije kategorije: trgovina u polumjeru od oko 25 km (raja, pješice)⁶⁰ i trgovina koja prelazi takvu udaljenost (profesionalni trgovci stokom, dželepčije). Roba koju uvoze i izvoze mjesni ili vanjski trgovci dijelila se prema vrsti, i to tako da se uvoz iz "drugog vilajeta" (s iznimkom namirnica) carinio *ad valorem*. Proizvodi gradskog i seoskog obrta, hrana i roba za svakodnevnu porabu prodavali su se na sedmičnom pazaru ili u dućanima samih obrtnika. Izvoz kojim je grada podlijebao je jedinstvenoj pristojbi po tovaru od 2 akče, osim platna i ribe, za koje nije jasno je li se uopće išta plaćalo. Uvozne pristojbe bile su raznovrsnije i više. Da li su time stimulirani proizvodnja i izvoz, posebice platna? Ako jesu, onda u dosta ograničenom opsegu, jer je izvoz većinom išao vodenim putem. Možda su krupniji trgovci, također koncentrirani u varoši, u većim količinama izvozili platno seljačke izrade, no o tome dodatnih, čvršćih indikacija nema.⁶¹ Broj trgovaca 1579. ne možemo točno ustanoviti, ali bilo ih je dosta: osim izričite oznake "*tacir*" (trgovac"), u tu skupinu sasvim sigurno ulazi i nekoliko "hodža", te reisova (kapetana) i ladara (gemidžija), ukupno više od trideset osoba, gotovo svi nastanjeni u varoši. Za reisove znamo da su prevozili žito, a ne znamo koliko i da li vlastito (od prihoda s timara), odnosno koliko i da li kao imovinu drugih osoba.⁶² Svakako je važan artikl bilo i vino. U posljednjem defteru spomenuti su pivo i medovina. U 17. stoljeću morao se pojaviti veći broj zlatara, majstora prestižnog zanimanja. Nekoliko ih je u varoši dočekalo i komorske popisivače. U varoši su, očekivano, živjeli i subaša, baždar, sudski privoditelj te jedan svratištar. Izgleda da se u gradu unutar bedema nešto više trgovine i obrta koncentriralo samo u Kasimpašinoj mahali.

Osobitost je popisa iz 1579. da se javlja dosta muslimanskih žena koje vode domaćinstva (28). Uglednije su označene kao "supruga tog i tog", i to na dva načina: rjeđe kao "*hatun*" ("gospođa"; dvije u prvoj mahali, reklo bi se vojničke žene), a češće kao "*zevce*" ("supruga");

⁵⁷ Vojvode ovdje sigurno upravljaju carskim hasovima i hasovima velikodostojnika.

⁵⁸ Abdurrahman-beg, zaim, i potom njegov zamjenik (čehaja). U istoj se mahali nalazi i vratar, pa je smještaj mahale blizu čaršijske kapije vjerojatno točan. Mažuran, o. c. 221.

⁵⁹ Prije majstori kolarskog obrta negoli prijevoznici. Pomišljati se može i na kategoriju top-arabadžija kao rod vojske, ali to ne izgleda vjerojatno. Od drugih obrta nešto je više sapundžija.

⁶⁰ Odredba očitom ima u vidu cijeli kadiluk.

⁶¹ Kašić je 1618. na panaduru posebno zamijetio tkanine, a među njima i grubo platno Kašić, ibidem.

⁶² Usp. Fekete-Gyula Káldy-Nagy, *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen)*, Budapest 1962. na dvadeset šest mjesta (v. indeks, str. 785). Četrnaest poduzetnika dopremilo je 1571-73. ladama u Budim namirnice (uglavnom pšenicu) u vrijednosti od preko 300000 akči. Najaktivniji je bio neki Hromi Hasan (*lenk*).

13). Nekima su kao muževi označeni trgovci, pa bi i ostale uglavnom mogle biti supruge ljudi koji žive pretežito izvan Osijeka iz poslovnih ili drugih razloga (tri su žene hadžija, jedna hodo-dže-trgovca, dvadeset i četiri žive u varoši, dakle poslovnom dijelu grada⁶³), pa je za financijske organe važnije unijeti faktičnu glavu obitelji. Ni jedna od tih žena ne javlja se pod svojim imenom. Žene pokojnika (sigurno dijelom također trgovaca) navode se pod vlastitim imenom kao "udovica" ("bive", 9), dvije su bile poznate po tome što su "kćeri tog i tog", a dvije kao "majka tog i tog" (jedna je "majka" udovica, druga nije). U popisima iz istog vremena za druge veće gradove između Save, Drave i Dunava nema toliko "ženskih" domaćinstava. Ni u samom Osijeku 1561. još skoro uopće nema trgovaca, a naročito ne takvih koji moraju dugoročno izbivati. Nema ni vojvoda, kao da hasovi još nisu bili toliko financijski atraktivni svojim uživateljima.

U kršćanskoj mahali spomenuto je samo jedno neagrarno zanimanje (kočijaš).⁶⁴ Osječki je kadiluk u sklopu obveza davanja izvanrednih dažbina barem jednom, 1564., morao isporučiti hranu za potrebe carskog saraja ("imperijalne smočnice"), što nije bilo uobičajeno. Tako se kadija morao pobrinuti da u Istanbul bude poslano 50 medri (500 kg) kandiranog voća, 15 kola (4500 kg) luka, 20 kantara (1120 kg) meda, 20 kantara (1120 kg) soli i 20 kejla (500 kg) slanutka. "Šećerleme" (kandirano voće) teško mogu predstavljati indicaciju za nazočnost gradskih slastičara, jer o njima nema riječi u popisu iz 1561. ali nešto govore o prehrani stanovništva.⁶⁵

Odijevanje, etnicitet, jezik

Kad Evlija kaže da Osječani nose sve vrste krajiških kalpaka i čohanih dolama sa srebrnim pucetima⁶⁶, onda pri tome ne misli na vojsku, činovništvo, vjerske službenike, dervise, žene i djecu. Najvjerojatnije se to odnosi na spahije, ali i na poslovni svijet, jer su građani voljeli nastupati "graničarski".⁶⁷ Posvuda po bosanskom i budimskom pašaluku pisac primjećuje tu pojavu. Odjeća djece već je opisana, a pripadnici gradske posade i visoki dužnosnici sigurno su nosili standardnu odjeću primjerenu tim zanimanjima. Primjedba o mađarskom jeziku muslimanskog stanovništva ne može se jednostavno odbaciti. Većina je građana u najmanju ruku bila dvojezična ili višejezična. Mađarski je jezik putopisac morao zamijetiti kao osobitost, jer inače ne bi bilo razloga da je ističe. Lako je moguće da je među brojnim obraćenicima u Osi-

⁶³ Najviše njih zabilježeno je upravo u nastavku kompaktne skupine trgovaca na početku mahale muslimana izvan Srednje Tvrđe. Zajedno sa spomenutim trgovcima i brodarima trgovački je sektor obuhvaćao šezdesetak osoba (sa spahijama i više!).

⁶⁴ Taj stanovnik nosi hrvatsko narodno ime (Živko). Ostala su mađarska. "Ivanuš" treba čitati "Ötvös". Usp. Mažuran, o.c. 135. Čitanje nepouzdan.

⁶⁵ BOA, Maliye, ibid.

⁶⁶ Šabanović prevodi "sa raznovrsnim srebrnim tokama", što je sasvim netočno. Šabanović, o.c. 370, Seyahatname, 186.

⁶⁷ S tim je u skladu i napomena da je "sve ovo mjesto natopljeno osmanskim krvlju" Šabanović: "Svi ovdášnji stanovnici su zadojeni osmanskim duhom" (sic!). Ovo nije jedino mjesto "Putopisa" gdje je prevoditelj svjesno izmijenio značenje (za koje je vjerovao da bi ga moglo stajati "nepodobnosti"?). Šabanović, o.c. ibid. Seyahatname, ibid.

jeku iz deftera 16. stoljeća bilo dosta ratnih zarobljenika s mađarskoga govornog područja, koji su s nešto lokalnih konvertita, s mađarskim selima u okolici i s mađarskom većinom u varoši barem do 1634. doista mogli pridonijeti održavanju hungarofone muslimanske zajednice. Nekoliko muslimana iz popisa 16. stoljeća nosi oznaku "Bosna"; Srba je bilo vjerojatno i nakon nestanka srpske mahale. Sam Kasim-paša, bio je, čini se, Hrvat.⁶⁸ Nazočnost dubrovačkih trgovaca, slavonskih hrvatskih obrtnika u varoši oko 1680. te poraba naziva za mjere u hrvatskom liku govori da se i razumjelo i govorilo hrvatski. U tome smislu valjalo bi ispitati i radnu hipotezu prema kojoj je "mađarski" sinonim za slavonski hrvatski kao poseban govor.⁶⁹ Napokon, barem se viši sloj muslimanskoga stanovništva mogao sporazumijevati s višim vlastima, gostima i došljacima s dalekog jugoistoka na takozvanom "balkanskom turskom", jeziku s osmansko-turskim vokabularom i snažnom slavenskom komponentom u gramatici.

Posada Osijeka, pitanje vojne manufakture

Nakon povlačenja velikog broja vojnika (2.500-3.000) početkom četrdesetih godina 16. stoljeća u gradu je ostala posada od stotinjak ljudi (plaćenih u gotovu i kolektivnih timarnika) sve do početka 17. stoljeća (možda i do četrdesetih godina).⁷⁰ Mustahfizi, azapi i topnici javljaju se u svim razdobljima. Bešlija u drugoj polovici 16. stoljeća više nema, a neke su druge skupine, poput kalafatčija iz 1546. vjerojatno i dalje bile angažirane oko lađa, premda im kasnije nema traga u izvorima. U popisu iz 1561. zabilježeno je nekoliko džundija (jedan reis, jedan trgovac).⁷¹ Nije jasno jesu li janičari u 17. stoljeću zapravo već dobro ukorijenjeni mustahfizi kao jezgra gradske posade. Da li već od rata 1593-1606. i nemira koji su za njim slijedili, zbog ratne opasnosti 1663/64., porasta panađura ili zbog sva tri razloga, a i nekog četrtrtoga, u vrijeme Evlijina posjeta u gradu je bilo 700 vojnika posade, a tako je, čini se, bilo i do kraja osmanske vlasti. S tim se slaže i putopišćeva opaska o dvanaest aga gradske posade u Osijeku.⁷² Podatak o plaćama III. džemata osječkih azapa iz 1686. spominje njih 105. To znači da je s blizu 300 azapa ukupno posade moralo biti barem toliko koliko 1664., a možda i više, oko 900.⁷³

⁶⁸ Dávid, o. c. 54.

⁶⁹ Panonske i "peripanonske" Hrvate u dinarskoj se zoni južno od Save znalo nazivati Mađarima (zbog ugarskog modela organizacije vlasti, odnosno ponegdje izravne ugarske vlasti). U 16. stoljeću nevlaško, katoličko stanovništvo današnjeg zapadnog dijela brodske Posavine u kanunu za Čazmanski sandžak također se naziva "Mađari". Prema tome i tu mogućnost moramo imati na umu kada nastojimo pogoditi na što je Evlija mislio. Možda je čak mislio na jezik starosjedilačkog stanovništva, bio to jedan ili drugi, zavisno od govornika i okolnosti. Tko zna. No to što je rekao nije slučajna omaška. Usp. BOA, TT 355 i 612, kanun.

⁷⁰ Wien, ÖNB, MXT 627 (na kraju popisa posada, dodatak o Požeškom sandžaku). Lako je moguće da su popisani samo plaćeni vojnici sa zaduženjima oko kaštela, skele i tophane, a ne i velika većina ostalih, eventualno smještenih u podgradu. U tom je slučaju lakše objasniti tisuću kuća u gradu kod Georgicea. M.N. Batinić, Nje-koliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti, Starine XVII, Zagreb 1885, 134.

⁷¹ El-cündi, majstor konjaničkih vojnih vještina.

⁷² Šabanović prevodi "age posada 12 gradova" što niti je točno niti s obzirom na povijesni kontekst zamislivo. Šabanović, o. c. 364. Seyahatname, 180.

⁷³ BOA, MMD 3289, 76.

Evlija kaže kako u gradu nema "zapovjednika Portinih spahija, ni serdara janičara", ali da su nazočni serdar budimskih janičara i čauš od Egera.⁷⁴ Pri tome se njegovo zapažanje odnosi na trenutačnu situaciju, jer 1634. jedna vojnička ličnost među svjedocima sastavljanja zapisnika o proširenju sajma (uz nekolicinu vjerskih dostojanstvenika) jest upravo serdar osječkih janičara, postavljen pismom janičarskog age kao glavnog zapovjednika. Pretpostavio bih da je to upravitelj i emin dotadašnjeg panadura (no konačan sud mogu poduprijeti samo novi izvori). Među svjedocima je spomenut i bivši aga azapa, što možda upućuje na kapetana.

Evlija spominje "veliku" tophanu koja se nalazi ispred hambara smještenih na obali rijeke. Ne bi bilo dobro prevesti ovaj naziv naprosto kao "skladište topova". Bolje je zadržati turcizam tophana, ne opredjeljujući se unaprijed za jedno značenje. Evlija uostalom govori samo o velikom Sulejmanovom topu kao o "izložbenom primjerku", te o još nekoliko drugih na početku mosta i po bastionima. Što se u tophani doista nalazilo? Na planu iz 1688. na tom su mjestu peći (njih devet, ako taj broj nešto znači). Legenda tumači: "les fours" (peći).⁷⁵ Načelno je moguće da se u Osijeku lijevalo topove. Za taj posao bilo bi potrebno 10-20 radnika. Moguće je da su pravljene i topovske kugle i barut. U sumarnom defteru iz 1569. zapisani su humbaradžija⁷⁶ i hambardžija⁷⁷ kao članovi topničkog odreda. No konačnih dokaza još nema. Sigurno je toliko da se salitra za proizvodnju baruta dopremala u Osijek, te da je u tophani bilo dosta i drugog materijala osim topova.⁷⁸ Osim toga "skladište municije" u citadeli je također odviše uzak pojam. "Cebb-hane" podrazumijeva spremište pušaka, baruta, sjekira, stijenja za paljenje, užeta, lanaca, kaciga i mnogočega drugog iz bojne opreme. Jedna od posljednjih naredbi upućenih zapovjedniku grada glasila je da se od 1.500 pohranjenih pušaka 800 pušaka zajedno s hranom prebaci u Vukovar.⁷⁹

Evlija i nastavlja (u: *Osijek*)

⁷⁴ Šabanović opet prevodi "(...) predstavnika Portinih spahija ni serdara kapu-kola. Ima, dalje, janičarskog serdara (...)" "Predstavnik" (kethüda yeri) može predstavljati samo janičarskog age kao vrhovnog zapovjednika, tako da umjesto njega zapovijeda janičarima u pokrajinskom mjestu. Umjesto "kapu-kola" radi se o janičarima naprosto (kapukulu). Nadalje, sada ne valja zaključiti kako Evlija prvo kaže da janičarskog serdara nema, pa zatim da ga ima. U izvorniku je ostavljen lapsus "Amma, BU YENICERI SERDARI (...)". "Bu" samo za sebe jest zamjenica "ovaj" i nema joj mjesta u rečenici. No posve normalno "Bu" možemo shvatiti kao početak imena "Budim", "Budun", Budim. Isti je tip lapsusa ostao u slučaju "Val" - "Vukovar".

⁷⁵ Mažuran: utvrđenja (o.c. plan na str. 225). Peći su također mogle služiti za pripremanje crnog baruta, ali i vapna. U svakom slučaju gotovo je sigurno da se radilo o proizvodnom pogonu za vojsku. Konstrukcija ispred njih također je vjerojatno pripadala sklopu vojnih instalacija. Vide se dvije izdužene pravokutne građevine uz bedem, nejednake veličine s naznačenim ulazima i posebno istaknutim točkama opet uz bedem (koji se na tom mjestu i prekidao). Između veće i manje građevine nalazio se otvor, vrata, odnosno put do vode na mjestu gdje nema strmih usjeka. Na slici iznad plana nacrtano je na tom mjestu i nekoliko ukotvljenih plovila. Da li je pristanište bilo tu ili negdje blizu početka mosta, ne znamo. Barem je vojska na tom mjestu mogla obavljati svoje utovare i istovare.

⁷⁶ Humbaradžija je onaj koji ili pravi "eksplozivna sredstva" ili se bori bacajući primitivne preteče ručnih bombi i mina (iz mužara). Ovdje smisao naginje proizvođaču.

⁷⁷ Zato možemo pomišljati i na hambare za topove kao jedno, na tophanu (ljevaonicu) kao na drugo, a na žitne hambare kao na treće. No bolje je pričekati nove izvore.

⁷⁸ BOA, Ali Emiri, IV Mehmet, 7169, 7170, 7171. (1683. godine). Tada su lađe Umura reisa dovezle materijal iz osječke tophane i džebhane u Budim, ukupno preko 2200 kantara uz najamninu za dvije lađe od 8800 akči te za još dvije 2000 akči.

⁷⁹ BOA, MMD 2949, 8. Naredba iz 1687.

Od znanja o veličini garnizona zapravo ovisi odgovor na pitanje o broju stanovnika. No kako ta brojka očito kroz cijelo razmatrano razdoblje nije bila stabilna, to i svaki zamišljeni broj kuća veći od četiri stotine (do oko 1580.), odnosno veći od tisuću (poslije 1600.) postaje teško odredljiv. S posadom koju tvore trajno naseljeni vojnici s obiteljima u Osijeku je do osamdesetih godina 16. stoljeća, možda i do oko 1600. bilo približno 500 kuća. Izgradnjom poslovnih objekata s pripajanjem zadužbini, eventualno i jačanjem garnizona u vrijeme rata i povećane opasnosti od hajduka, moglo se povećati stanovništvo, osobito u palanci, pa A. Georgiceo govori o 1.000 kuća. Nevelika posada popisana 1643. mogla bi svjedočiti o mirnijem vremenu. Konačno u Evlijiino vrijeme "Srednja Tvrđa" ima 400 kuća, a palanka ili "Varoška tvrđa" isto tako 400, ali vjerojatno samo civilnih domaćinstava. Sedam stotina vojnika, pa tako i vojničkih domaćinstava, mogli bismo tražiti većim dijelom u palanci, a manji dio, onih 80-90 iz deftera (1643.), mogao bi boraviti blizu "Unutrašnje Tvrde" (citadele), hambara, tophane i skele.⁸⁰ Na taj način smijemo pretpostaviti da je u drugoj polovici 17. stoljeća u Osijeku bilo oko 1.500 domova, od toga nešto više od polovice civilnih. Podatak iz komorskoga popisa koji bi govorio o više od 2.000 kuća, i to kao da su to samo kuće u varoši-palanci, može se shvatiti jedino tako da je time mišljeno na čitav grad, možda čak i sa zgradama "novih dućana" izvan palanke na zapadnoj periferiji. No u svakom slučaju "plus-minus" tisuću i pol kuća predstavlja krajnju granicu. Otvoreno je pitanje treba li za određivanje broja duša taj broj množiti s pet ili s više.

Summary

Osijek in Ottoman sources

After reexamination of previously published Ottoman sources and the analysis of new material we are able to detect the basic features of Osijek's development in the period 1529-1687. The town did not have special importance as a political and administrative center, except for the very early epoch, when it was a seat of a frontier *bey*. Far more important was its function as a crossroads coupled with a role of a thriving long-distance trade center. The building of the great Süleymanic bridge (1566) was the first stimulus. Then business premises, possibly belonging to a pious foundation were constructed in the suburb around 1600, and finally in 1634 the suburb's boundaries have been enlarged with new building. Retail trade and crafts did not reach substantial role, goldsmiths probably being an exception. Osijek was a very important military stronghold, housing a large garrison at the beginning as well as in the last period of Ottoman rule. Perhaps guns and gunpowder have been manufactured. The famous Osijek fair has been held partly inside the *varoš* and partly in the open space. A special building outside the palisades did never exist. Only a number of additional shops was erected there in 1634. The importance of the great bridge for traffic and trade was tremendous, but it never eclipsed the role of the Danube-Drava waterway. In such circumstances the town's size has reached some 1000 or slightly more taxpaying units. If we add the military and business residents the figures can be higher. Reading Evliya Čelebi more carefully allows for ten to twelve wards and mosques.

⁸⁰ U 17. se stoljeću broj džematlija (analogni bi izraz bio župljani) mahale carske džamije smanjio, ili su oni sasvim nestali, što putopisac primjećuje ("posjetioci" nije dobar prijevod). Stoga se možda i naziv četvrti promijenio u "Ambar-mahala". Šabanović, o.c. ibid. Seyahatname, ibid.